

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2009 metai

2

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2010

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2009

2

Vilnius 2010

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2009

2

Vilnius 2010

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

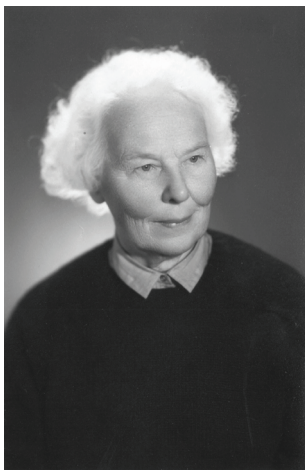
Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2010
© Straipsnių autoriai, 2010

IN MEMORIAM



MEILĖ LUKŠIENĖ (1913 08 20 – 2009 10 16)

2009 m. spalio 16 d. užgeso Meilė Lukšienė, vienas ryškiausių XX a. antrosios pusės Lietuvos visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo šviesulių. Jos gyvenimas ir darbai yra geriausias nonkonformistinės lietuvių šviesuomenės veiklos Lietuvos labai sovietmečiu pavyzdys. Dar ryškiau šis šviesulys sužibo Atgimimo ir Lietuvos valstybės kūrimo atgavus nepriklausomybę laikotarpiu. M. Lukšienės gyvenimui, darbams, jos įtakos Lietuvos gyvenime raiškai nušviesti nepakanka trumpo straipsnio. Reikia tikėtis, kad anksčiau ar vėliau sulauksime išsamaus ir turiningo nagrinėjimo. Dabar tik keliais brūkšniais nubrėždami Jos gyvenimo kelią, pabandydysime parodyti, vėlgi labai glaustai, M. Lukšienės įnašą į Lietuvos istorijos mokslą.

1913 m. rugpjūčio 20 d. Vienoje gimė Julijos Janulaitytės-Biliūnienės-Matjošaitienės ir Stasio Matjošaičio-Esmaičio duktė Meilė. 1924–1931 m. ji mokėsi Vytauto Didžiojo gimnazijoje lenkų okupuotame Vilniuje. 1931–1938 m. studijavo lituanistiką Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakultete (diplomą gavo 1942 m.). Kurį laiką mokytojavo, 1944–1949 m. dėstė Kauno universitete, 1949–1959 m. – Vilniaus universitete, kuriame 1951–1958 m. buvo Lietuvių literatūros katedros vedėja.

Universitete M. Lukšienė subūrė jaunų, gabių, darbščių ir tautiškai nusiteikusių mokslininkų būrį, siekusį ištraukti literatūros mokslą iš ideologinių stalinizmo epochos gnaužtų. Pati M. Lukšienė atsidėjo moksliniam darbui. 1955 m. ji apsigynė filologijos mokslų kandidato disertaciją. Katedra tapo vienu iš matomiausių lietuviybės židinių. Tačiau Lietuvoje dar buvo gajį stalinizmo dvasia. Komunistų partijos vadovybės

skatinami Stanislovo Lazutkos ar Jono Bielinio tipo veikėjai pradėjo Lietuvių literatūros katedros ir jos darbuotojų pjudimą, kaltindami juos „revizionizmu ir nacionalizmu“. 1958 m. M. Lukšienė buvo atleista iš Katedros vedėjos pareigų, 1959 m. turėjo išeiti iš universiteto, kartu su ja – bendradarbė ir bendramintė Vanda Zaborskaitė, Irena Kostkevičiūtė, Aurelija Rabačiauskaitė.

M. Lukšienė turėjo keisti darbovietę, bet nesitraukė iš mokslo barų. 1959 m. pradėjusi dirbti Mokyklų mokslinio tyrimo institute (nuo 1973 m. – Pedagogikos institutas, jame dirbo iki 1997 m.), po kelerių metų priverstinės pertraukos pradėjo mokslo spaudoje skelbti straipsnius, kuriuose nagrinėjo Lietuvos švietimo ir pedagoginės minties istoriją, daugiausia dėmesio teikdama XVIII–XIX a. Straipsniai peraugo į monografijas, 1973 m. buvo apginta pedagogikos mokslų daktaro disertacija (1993 m. pedagogikos daktaro mokslinis laipsnis buvo nostrifikuotas kaip socialinių mokslų habilituoto daktaro laipsnis). Profesionaliai ji domėjosi ne tik švietimo istorija, bet ir gyvenimiškais švietimo ir ugdymo klausimais, Lietuvos mokyklos būkle, ieškojo būdų ją padaryti humaniškesne. Vienas didžiausių rūpesčių buvo apsiginti nuo slenkančios ir stiprėjančios mokyklos rusifikacijos. Čia, kaip liudija Bronius Genzelis, užsimezgė netiesioginis ryšys su pogrindžio spauda, kuriai per tarpininkus M. Lukšienė teikdavo informaciją apie rusifikuotojų užmačias.

Pedagogikos institute, kaip ir Lietuvių literatūros katedroje, apie M. Lukšienę susibūrė jos pasekėjų, bendraminčių būrelis. Ir nenuostabu, kad 1988 m., jau pirmaisiais Atgimimo mėnesiais, buvo prabilta apie Lietuvos švietimo reformą, tautinės, humaniškos, atsakingą pilietį ugdančios mokyklos kūrimą. M. Lukšienė buvo švietimo pertvarkos skelbėjų ir vykdytojų vedlė. 1988 m. ji taip pat buvo Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio iniciatyvinės grupės narė, viena iš Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo pirmininkių.

Dar iki Nepriklausomybės atkūrimo, 1991 m. kovo 11 d. ir vėliau, atkurtai Lietuvos valstybei žengiant pirmuosius žingsnius, M. Lukšienė, būdama švietimo pertvarkos branduolio narė, vadovaudama darbo grupėms, kūrė svarbiausius švietimo pertvarkos dokumentus ir įstatymus. Jos žinios ir aktyvumas buvo kalbamos pertvarkos pagrindas. Labai svarbu pabrėžti, kad M. Lukšienė, būdama visų pripažįstamu autoritetu, telkė ir visai nestelbdama visokeriopai skatino veiklai jaunesnius ir visai jaunus bendražygius. Regis, visa plejada Lietuvos švietimo darbuotojų laikytina Jos mokiniais.

M. Lukšienės nuopelnus Atgimimo laikotarpiu aukštai įvertino Lietuvos visuomenė, vėliau sekė ir Lietuvos valstybės įvertinimai. 1994 m. Jai buvo įteiktas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino ordino Riterio kryžius, 2000 m. – Lietuvos nepriklausomybės medalis, 2003 m. – Vytauto Didžiojo ordino Komandoro didysis kryžius. 2004 m. M. Lukšienę pasiekė ir UNESCO Jano Amoso Comeniaus (Komenskio) me-

dalį už jos asmeninį indėlį moksliskai ir praktiskai įtvirtinant švietimą kaip valstybės kūrimo pagrindą.

UNESCO argumentai pagrindžiant apdovanojimą labai tiksliai apibūdina pasakytiniųjų M. Lukšienės gyvenimo dešimtmečių veiklą ir šios rezultatus. Bet savo kūrybinį darbą M. Lukšienė pradėjo kituose mokslo baruose. Dar 1935–1936 m. ji, savo dėdės, Lietuvos istorijos draugijos pirmininko Augustino Janulaičio paraginta, iš rankraščio išvertė ukrainiečių istoriko Pilypo Klimentkos monografiją „Mindaugas. Lietuvos XIII amž. socialinės santvarkos bruožai“. Deja, ši knyga, spaustuvėje surinkta jau 1939 m., dėl politinių aplinkybių neišvydo dienos šviesos, išliko tik korektūriniai egzemplioriai.

Vertėjos darbą sunkino gausi specialioji terminija. Reikėjo surasti atitinkamus lietuviškus terminus ar juos kurti. Šia prasme darbas buvo tikrai kūrybinis. Tačiau, matyt, jaunąją vertėją istorijos mokslo šaka, tyrinėjanti socialinį-politinį gyvenimą, nelabai sudomino, prisilietimas prie jos liko jaunystės epizodu. Bet pradėjusi dirbti Vilniaus universitete, M. Lukšienė greta literatūros mokslo vėl atsidūrė istorijos mokslo erdvėje. Tai jau buvo literatūros istorija, M. Lukšienės plunksna rašytuose tekstuose ar jos rengtose senųjų autorių darbų publikacijose neišsitenkanti literatūros mokslo rėmuose, tampanti integralia Lietuvos kultūros istorijos dalimi.

Kai 1957 m. pasirodė „Lietuvių literatūros istorija“ (1 tomas, Vilnius) ir „Lietuvos TSR istorija“ (1 tomas, Vilnius), palyginant šiuos sovietmečio ideologinių priežiūrų palydėtus apibendrinančius darbus, pirmojoje knygoje randamas gana išsamus (kiek leido cenzūra) ne tik lietuvių literatūros, bet ir jos bei kitų kultūros reiškinių raidos bei sklaidos visuomenėje, t. y. kultūros istorijos vaizdas. O istorikų knygoje kultūra buvo tarsi podukra, nustumta į knygos (ar tam tikrų skyrių) pabaigą, aptariama itin lakoniškai. Tokią padėtį lėmė atitinkamų skyrių autorių istorijos supratimas, o gal galimybės atskleisti tą supratimą, turint galvoje nevienodas abiejų knygų redaktorių, Kosto Korsako ir Juozo Žiugždos, pozicijas. „Lietuvių literatūros istorijos“ pirmame tome 1795–1861 m. literatūros vystymosi sąlygas, iš tikrųjų įvairiapusį kultūrinio gyvenimo vaizdą pateikė M. Lukšienė. Jos tekste skirta vietos ir Lietuvos socialinio-ekonominio ir politinio gyvenimo vaizdui, bet daug didesnę dalį užėmė kultūros gyvenimo analizė. Buvo aptartas švietimas, Vilniaus universitetas, spauda, draugijos, lietuvių šviesuolių kultūrinė ir literatūrinė veikla, literatūros srovės, literatūrinės lietuvių kalbos vystymasis, literatūriniai ryšiai, pagaliau, Rytų Prūsijos lietuvių kultūros gyvenimas.

M. Lukšienė, be kultūrinį gyvenimą apibendrinančių skyrių, parašė ir vien literatūros istorijai skirtus tekstus, kuriuose nagrinėjo XIX a. pirmųjų dešimtmečių autorių, rašytojų švietėjų, didaktinės prozos autorių, XIX a. vidurio poetų darbus. Jų kūrybą

nagrinėjo plačiame visuomeninio-politinio ir kultūrinio gyvenimo fone, kalbami tekstai irgi neišsitemko tik literatūros istorijos erdvėje. Iš visų aprašytų autorių du, Simonas Daukantas ir Liudvikas Adomas Jucevičius, paliko svarų pėdsaką M. Lukšienės moksliniame darbe. Abudu jie, numanu, buvo artimi tyrinėtojai dėl jų veikloje ryškaus romantiškojo visuomeninio idealizmo.

Su S. Daukanto kūryba iš arčiau M. Lukšienė susipažino rengdama 1955 m. paskelbtus „Rinktinius raštus“. Ir atrinkdama tekstus (daugiausia tai ištraukos iš S. Daukanto istorijos darbų ir liaudžiai skirtų švietėjiškų knygelių pratarmės), ir išsamiaje įžanginiame straipsnyje M. Lukšienė rodė sąmoningą S. Daukanto tarnystę lietuvių tautai, jos pamatine dalimi tampančiai, į istorijos areną išeinančiai valstietijai. Tyrinėtoja pabrėžė, kad „per visus S. Daukanto raštus ir jo veiklą eina viena pagrindinė emocija – gimtojo krašto meilė ir viena pagrindinė mintis – noras matyti laimingą savo tautą“.

1959 m. iš spaudos išėjo L. Jucevičiaus raštų tomas. Plačiame įžanginiame straipsnyje pristatydama autorių M. Lukšienė nupiešė sudėtingos biografijos, bet kryptingo kultūrinio veiksmo žmogaus paveikslą. Žmogaus, kuris vedamas to paties romantiškojo idealizmo, „domėjosi viskuo, kas susiję su jo mylimu kraštu, su to krašto dabartimi ir praeitimi“. M. Lukšienė parodė, kad „L. Jucevičius visa savo literato, etnografo folkloristo veikla stengėsi iškelti, kad lietuvių liaudis turi savo senas, savitas kultūrinės tradicijas, ...kad ji sugeba kurti vertybes“. L. Jucevičius, savo autorinius darbus rašęs lenkų kalba, gyvenęs etninės lietuvių kultūros terpėje, ją tyrinėjęs, aprašęs, ieškojęs jos garsinimo keliu, buvo M. Lukšienės ir jos kolegų, rengiant kalbamą knygą, po daugiau kaip šimto metų vėl sugražintas Lietuvos kultūrai.

Prie L. Jucevičiaus darbų M. Lukšienė dar ne kartą grįžo. 1975 m. ji kartu su Vytautu Raudeliūnu paskelbė pastarojo surastą ilgą laiką dingusiu laikytą L. Jucevičiaus darbą „Biografinės ir literatūrinės žinios apie mokytus žemaičius“ (Liudvikas Jucevičius, *Mokyti žemaičiai*, Vilnius, 1975, Lituanistinė biblioteka, 14), parašė leidinio įvadą ir paaiškinimus. 1973 m. kartu su Arnoldu Piročkinu paskelbė L. Jucevičiaus laišką čekų nacionalinio judėjimo veikėjui Vaclovui Hankai (*Literatūra*, t. 15, sąs. 1), o 1992 m. dalyvavo skelbiant rinkinį „Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui“. Čia M. Lukšienė pakartojo anksčiau skelbtus L. Jucevičiaus laiškus, palydėdama juos nauju, sovietinės cenzūros nevaržomu išvalgiu tyrinėtojos žodžiu.

S. Daukantui ir L. Jucevičiui skirtuose darbuose M. Lukšienė buvo ir atidi bei savo laikui drąsi tyrinėtoja, ir jų tekstų, istorijos šaltinių skelbėja. O laikas – XX a. 6-ojo dešimtmečio antroji pusė, kai po Antrojo pasaulinio karo ir sovietų represijų netekčių (įskaitant didžiulio inteligentijos būrio pasitraukimą į Vakarus) bei po Stalino mirties valdžiai skelbiant atsitraukimą nuo jo režimo metodų ėmė atsigausti Lietuvos

humanitariniai mokslai ir kartu vis stiprėjo visuomenės dėmesys tautinėms vertybėms – buvo ir raginantis veikti, ir vis dar pavojingas, nes sovietmečio gūduma nesirengė sklaidytis. M. Lukšienė buvo tarp žmonių, energingai išitraukusių į lietuvių kultūros gaivinimą.

Bene svarbiausias jos šio laikotarpio darbas buvo Jono Biliūno asmenybės ir kūrybos tyrinėjimas, atsiskleidęs klasikine Lietuvos humanistikos pozicija „Jono Biliūno kūryba“ (Vilnius, 1956). J. Biliūno asmuo ir kūryba lydėjo M. Lukšienę per visą kūrybinį darbą. Tai, numanu, lėmė ir šeimoje gyvas, M. Lukšienės motinos, J. Biliūno našlės Julijos, nuolat palaikomas rašytojo atminimas, ir gilus niekada tiesiogiai nesusidūrusių dviejų romantiškų visuomeninių idealistų emocinis ryšys. Prie J. Biliūno kūrybos M. Lukšienė pirmą kartą prisilietė dar 1937 m., rengdama jo raštus mokyklai. 1947 m. pasirodė J. Biliūno raštų tomas, 1954–1955 m. – raštų dvitomis. Abu kartus M. Lukšienė buvo knygų rengėja, paaiškinimų autorė. Jau rengdama kalbamas knygas M. Lukšienė parodė nepaprastai gilų J. Biliūno asmenybės, kūrybos ir jo gyvenamo laiko pažinimą.

Šios žinios buvo išplėtos ir susistemintos minėtoje monografijoje „Jono Biliūno kūryba“. Joje M. Lukšienė, be literatūrologijos mokslui esminių dalykų ar per juos, atskleidė lietuvių nacionalinio išsivaduojamojo judėjimo pasaulį. Knyga vertinga kaip literatūros mokslo darbas, taip pat turėjo tapti ir parankine XIX–XX a. sandūros lietuvių išsivaduojamojo judėjimo istorikų knyga. Bet, kaip sakyta, stalinizmo, karingojo bolševizmo dvasia Lietuvoje dar buvo gaji. Už pagarbą nacionalinėms vertybėms, už jų teikimą visuomenei M. Lukšienė nukentėjo. Jau daug Lietuvos humanistikai davusi ir dar daugiau žadanti jos puoselėjama lietuvių nacionalinių vertybių, visuomeninio idealizmo istorijos tyrinėjimų kryptis sovietinei valdžiai pasirodė pavojinga, ją pasistengta užgniaužti.

M. Lukšienė nesitraukė, tik buvo priversta keisti tyrinėjimų kryptį. Bet prieš apžvelgiant jos pasiekimus naujuose veiklos baruose, būtina pasakyti, kad M. Lukšienė nenutolo nuo J. Biliūno asmenybės ir kūrybos tyrinėjimo. J. Biliūno kūryba prasi-verždavo pro sovietinės cenzūros užtvaras, ir čia visada būdavo svarus M. Lukšienės įnašas. 1974 m. J. Biliūno apsakymų tomas ir 1980–1981 m. pasirodęs išsamus raštų tritomis buvo jos kaip sudarytojos darbo vaisiai. Skelbiamus J. Biliūno tekstus lydėjo išsamūs tiriamieji paaiškinimai. J. Biliūno vaizdas matysis ir paskutiniame M. Lukšienės darbe, bet apie tai vėliau.

Reikia pasakyti, kad dirbdama Pedagogikos institute M. Lukšienė ėmėsi tautos, jos kultūros istorijai pažinti nepaprastai svarbių temų – švietimo, ugdymo idėjų istorijos. 1961 m. spaudoje ėmė rodytis jos naujų tyrinėjimų vaisiai. Vienas pirmųjų straipsnių

tarsi jungė du M. Lukšienės mokslinių interesų laukus. Tai informatyvus straipsnis „Aplinka, kurioje mokėsi S. Daukantas“ (Pergalė, 1964, Nr. 12). Straipsniai, pranešimai konferencijose švietimo istorijos tema rodėsi vienas po kito, iš jų išaugo dvi dar nepralenkto monografijos: „Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje“ (Vilnius, 1970) ir „Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje“ (Vilnius, 1985).

Pirmojoje knygoje M. Lukšienė, panaudodama itin gausią, daugeliu atvejų pirmą kartą į mokslo apyvartą įvedamą archyvinę medžiagą, pateikė sisteminių 1803–1863 m. Lietuvos švietimo vaizdą: Rusijos imperijos valdžios vykdytos švietimo reformos, pradinių ir vidurinių mokyklų tinklas, mokytojų ir mokinių kontingentas, vadovėlių ir didaktinio bei auklėjimo metodai. Yra skyriai, kuriuose nagrinėjamos neoficialiosios švietimo tendencijos bei to meto švietimo ir lietuvių inteligentijos veiklos sąsajos. Jie buvo būtini, turint galvoje, kad rūpėta parodyti švietimo Lietuvoje demokratėjimą ir labai įdėmiai ieškota lietuviškos mokyklos idėjų skelbimo ir jų įgyvendinimo faktų.

Antrojoje knygoje M. Lukšienė išplėtė chronologinius tyrimo rėmus, pasinerdama ir į XVIII a. antrąją pusę. Tirdama šio laikotarpio pedagoginę mintį ji visų pirma ieškojo švietėjų požiūrių į liaudies žmogaus ugdymą. Po to, apžvelgusi Vilniaus universiteto pedagogines pozicijas, M. Lukšienė sutelkė dėmesį į analizę idėjų ir veiklos, tiesiogiai susijusios su liaudies žmogaus ugdymu, su jo dalyvavimo kultūros procese skatinimu. Išskiriami du nacionalinės mokyklos idėjos formavimo etapai. Pirmasis – nacionalinės mokyklos su dėstymo gimtąja kalba siekis, antrasis – reikalavimas, kad mokymo turinys būtų susietas su tautinėmis tradicijomis. Ypač buvo pabrėžti momentai, kai liaudies žmogui, valstiečiui kalbama apie socialinę ir politinę laisvę, kai jis skatinamas siekti mokslo, kai atsisakoma luominio švietimo supratimo.

Galima drąsiai sakyti, kad abiejose knygose pirmą kartą Lietuvos kultūros istoriografijoje artikuliuotai kalbėta apie procesus, vedusius prie modernios lietuvių tautos, kurios pagrindas buvo liaudies masės ir etninės vertybės, susidarymo ir raiškos. M. Lukšienė tęsė dar Lietuvių literatūros katedroje pradėtą tautinės lietuvių kultūros raidos įvairiuose jos raiškos būduose tyrimą, jos darbai iškelė ją į pirmąsias Lietuvos kultūros istorikų gretas.

Kalbamo laikotarpio M. Lukšienės įnašo į Lietuvos kultūros istoriografiją apžvalga nebus išsami, jei nepaminėsime apibendrinančio darbo „Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai“ (Vilnius, 1983). M. Lukšienė buvo ir viena aktyviausių šio darbo organizatorių, ir produktyviausių autorių.

Po dviejų turiningų ir naujoviškų monografių pasirodymo tikėtasi M. Lukšienės pradėtų tyrimų tęsos, gal žiūros iš kito taško. Gal taip žadėjo jos conceptualus straipsnis „Lietuvių inteligentijos kryptys XIX a. I-oje pusėje“ (*Problemos*, 1972,

Nr. 2). Bet gyvenimas, Atgimimas, Lietuvos valstybės statyba skatino imtis praktinės veiklos, mokslas turėjo trauktis į šalį. Įsitraukusi į daug laiko ir jėgų pareikalavusią švietimo pertvarką, M. Lukšienė nepadėjo istorikės plunksnos, tik keitėsi darbų žanras. Ji skelbė ne tyrinėjimus, o teikė visuomenei ir mokslo žmonėms „istorijos šaltinius“, atsiminimus apie iškilus žmones, sutiktus gyvenimo kelyje, palikusius gilius pėdsakus jos pačios ir visos Lietuvos gyvenime. Tai atsiminimai apie Vincą Mykolaitį-Putiną, Balį Sruogą, Aldoną Liobytę, Beatričę Grincevičiūtę.

M. Lukšienės žvalgymasis į pačios tiesiogiai išgyventą praeitį piršo nuojautą, kad bręsta ir didesnis asmeniniu patyrimu paremtas tekstas. Ir jis 2004 m. pasirodė. Tai buvo dviejų autorių – J. Biliūnienės-Matjošaitienės ir M. Lukšienės, motinos ir dukters, knyga „Laiko prasmės“ (Vilnius, 2004). Knygoje sudėti J. Biliūnienės-Matjošaitienės (1880–1978) atsiminimai ir pačios M. Lukšienės pasvarstymai su paantrašte „Medžiaga besiformuojančios lietuvių inteligentijos mentalitetui suvokti“.

J. Biliūnienės-Matjošaitienės tekstai – tai įvairiu laiku po Antrojo pasaulinio karo ir įvairiomis progomis rašyti atsiminimai. Daug vietos juose užima vaikystės ir jaunystės vaizdai darbščių ir šviesių Malavėnų kaimo prie Šiaulių Janulaičių šeimoje bei siekiant mokslo Šiauliuose. Šį laikotarpį tarsi apibendrina nepaprastai šviesus anksti našle likusios motinos Agotos (1843–1908) paveikslas. Kitas labai svarbus siužetas – gyvenimas greta ar, tiksliau, su J. Biliūnu, su taip pat nuostabiai šviesiu, tik jau kitokiu nei motina idealistu visuomenininku.

M. Lukšienės tekstas yra nenusakomo žanro. Jame susilydė asmeninės ir visuomeninės autorės patirtys. Čia yra daug atsiminimų apie plačią giminę ar jaunystėje ir brandos metais sutiktus žmones. Šiame tekste nuolatiniai veikėjai yra J. Biliūnienės-Matjošaitienės atsiminimų herojai. Tačiau tai nėra įprasti atsiminimai. M. Lukšienė, atsiremddama į motinos, savo asmeninį patyrimą, į XIX a. pabaigos – XX a. Lietuvos gyvenimo liudininkų (Steponas Kairys, Feliksas Bugailiškis, Mykolas Römeris ir kt.) tekstus, jungė visa tai į vieningą tekstą, kuriame analizavo XIX–XX a. sandūros lietuvių valstiečių vaikų kelius į mokslą ir paskatas eiti šiais keliais, ką tik kaip konsoliduotas socialinis sluoksnis užgimusios lietuvių inteligentijos pasaulėvaizdžio formavimąsi ir tos inteligentijos raišką sudėtingame XX a. Lietuvos gyvenime. Asmeniniu patyrimu ir emocijomis persunktas teksto dalis keičia gilia erudicija paženklinti konceptualūs svarstymai apie jaunosios inteligentijos pasaulėjimą, nacionalumo ar patriotizmo esmę, kelių tautinės valstybės vizijos link, sudėtingą visuomenės atdarumo reiškinių ir pan. Rašydama šias teksto dalis M. Lukšienė dirbo pasitelkdama daugelio humanitarinių ir socialinių mokslų (istorijos, literatūrologijos, kultūrinės antropologijos, sociologijos, psichologijos ir kt.) metodus ir paliko turtingą originalių išvalgų tekstą, kurį turės apmąstyti intelektualinio gyvenimo tyrėjai.

Per visą kalbamą knygą nenutrūkstama gija eina giminės istorija, iškyla asmenybės, turinčios simbolio svorį. Tai Agota Janulaitienė, lietuvis valstietės motinos, leidžiančios vaikus į mokslus, įsikūnijimas. Ir Julija Janulaitytė-Biliūnienė-Matjošaitienė, pirmųjų lietuvių inteligentų būrio, savo gyvenimo būdu audusių kasdienio visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo audinį, eilinė narė. M. Lukšienė žengė dar toliau. Ji savo mokslinių ir visuomeninių darbų bei gyvenimo būdo dėka tapo lietuvių inteligentų sovietų nelaisvėje ir atsikūrusioje Lietuvos valstybėje nepailstamai tarnavusių lietuvių tautai, kūrusių tautinę kultūrą ir kartu nuolat atvirą pasauliui, simboliu, negestančiu Lietuvos gyvenimo šviesuliu.

Zigmantas Kiaupa



EUGENIJUS GRUNSKIS (1947 03 19 – 2009 12 25)

Švenčiant 2009 m. Kalėdas atėjo liūdna žinia – išėjo anapilin žinomas istorikas, buvęs ilgametis Lietuvos istorijos instituto darbuotojas, humanitarinių mokslų daktaras Eugenijus Grunskis. Žinia apie netektį dažniausiai būna netikėta ir visada skaudi, tačiau visiems, bent kiek pažinojusiems Eugenijų, matyt, ypač buvo sunku ja patikėti... Jis išėjo per anksti. Eugenijus buvo nepakartojamai savito būdo žmogus ir kolega – visada guvus, pulsavęs energija ir jaunatviškumu, draugiškas, kuklus, paprastas.

Eugenijus gimė Vėžionių kaime netoli Kupiškio. Kupiškio apylinkėse prabėgo visa jo vaikystė ir jaunystė. 1965 m. įstojo studijuoti istorijos į tuometinio Vilniaus V. Kapsuko valstybinio universiteto Filologijos fakultetą. Apie bebaigiantį istorijos studijas Eugenijų Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto vadovybės charakteristikoje buvo rašoma: mėgo istorijos specialybę, mokėsi gerai ir labai gerai, dalyvavo tarptautinių santykių būrelio veikloje, skaitė pranešimus universiteto Studentų mokslinės draugijos konferencijose, jose užimdavo prizines vietas. „Komjaunuoliškų įpareigojimų“ vengdavo, nuo kurso gyvenimo atitrūkęs.

1969 m. baigęs universitetą Eugenijus pagal paskyrimą pradėjo dirbti jaunesniuoju moksliniu bendradarbiu tuometiniame Istorijos instituto „po Spalio revoliucijos sektoriuje“ (netrukus pavadintame Socialistinės visuomenės istorijos sektoriumi). Tai buvo vienintelė jo darbovietė, kurioje dirbo iki 2004 m.

Pradedančio jauno istoriko tiriamojo darbo kryptimi tapo Lietuvos darbininkų klasės istorija, individuali tema „Tarybų Lietuvos statybininkai socializmo laikotarpiu 1940–1958 metais“. Šia tema Eugenijus rengė kandidatinę disertaciją, paskelbė keletą straipsnių *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbuose*, *Lietuvos istorijos metraštyje*. Jo straipsniai parengti remiantis plačia ir įvairia sovietmečiu prieinamų archyvinų ir

kitų šaltinių medžiaga, dalykiškai, be dažnai socialistinės visuomenės istorijos tyrinėtojų darbams būdingo tuščiažodžiavimo, propagandinio patoso apraiškų. Tačiau anuo laikotarpiu svarbiausiais laikyti ne individualūs darbai, o kolektyviniai, vadinamieji sintetiniai darbai. Eugenijus paskelbė nedidelės apimties tekstų Instituto išleistuose kolektyviniuose leidiniuose: „Lietuvos TSR istorija, 1940–1958 metai“, IV tomas (Vilnius, 1975), „Lietuvos TSR istorija (nuo seniausių laikų iki mūsų dienų)“, (Vilnius, 1978, rusų k.). Tautinis atgimimas, lemtingais Sąjūdžio metais vykę kardinalūs visuomeninio ir politinio gyvenimo pokyčiai, Lietuvos valstybės atkūrimas istorikams atvėrė naujas galimybes. Eugenijų galima laikyti pavyzdžiu, kaip sėkmingai buvo galima jomis pasinaudoti. Jis greitai ir ryžtingai atsikratė sovietmečiu tyrinėtus „aktualios“ statybų problematikos, kartu ir viso per 20 metų sukaupto „įdirbio“, ir viską pradėjo iš naujo. Galima tvirtinti, kad jis vienas pirmųjų iš Lietuvos istorikų sugebėjo tvirtai įkelti koją į vos tyrinėtojų duris pravėrusius, iki tol slaptus sovietinių represinių struktūrų archyvus, ypač į Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerijos archyvą (dabar šis archyvas – Lietuvos ypatingojo archyvo sudėtinė dalis). Čia ne paskutinį vaidmenį atliko ir kai kurios jo būdo savybės, – gebėjimas greitai užmegzti ir palaikyti žmogiškuosius kontaktus, humoro jausmas.

Stengdamasis pasivyti prarastą laiką, su iki tol jam nebūdinga energija ir atkaklumu nuo 1989 m. Eugenijus tyrinėjo ir kaupė šaltinių medžiagą apie bendrąją padėtį Lietuvoje pokario metais, lietuvių tautos antisovietinį pasipriešinimą, sovietinių represinių struktūrų veiklą. Iš pradžių skelbė archyvinių dokumentų publikacijas, istorijos mokslo populiariamuosius straipsnius. Jo publikacijas skelbė prestižiniai, visuomenės plačiai skaitomi „Metų“ (anksčiau – „Pergalės“), „Politikos“, „Pasaulio“ žurnalai, „Literatūros ir meno“ savaitraštis, regioniniai (rajoniniai) laikraščiai, išeivijos mėnraštis „Akiračiai“. Pažymėtina, kad tokie Eugenijaus darbai atgimimo laikotarpiu buvo ypač svarbūs ir reikalingi. Juose atsiskleidė nežinomi, sovietmečiu slėpti, nutylėti skaudūs ir dramatiški (kartais ir prieštaringi) pokario istorijos puslapiai. Jie gaivino žmonių istorinę atmintį, visuomenei padėjo vaduotis iš Lietuvos istorijos sovietinių sampratų, propagandinių mitų ir stereotipų.

Kiek vėliau atėjo laikas ir moksliniams Eugenijaus darbams. Svarbiausia, pagrindine jo mokslinių tyrimų tematika tapo Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais.

Pirmasis didesnis mokslinis darbas apie trėmimus buvo išsamus ir platus įvadinis straipsnis 1993 m. Lietuvos VRM išleistam informaciniam leidiniui „1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai. Pirmą knygą“ (Vilnius, 1993). Remiantis Lietuvos VRM Informatikos tarnybos duomenimis, knygoje paskelbti tremtinių vardiniai (abėcėliniai) sąrašai pagal Lietuvos rajonus, pateikti pagrindiniai duomenys apie tremtinius. Šis vertingas leidinys buvo gražus Eugenijaus bendradarbiavimo su Vidaus reikalų ministerijos dar-

buotojais pavyzdys ir rezultatas. Dėja, dėl lėšų stokos buvo išleistas tik pirmas knygos tomas (apimantis A–L raidžių Lietuvos rajonus).

1993 m. išeivijoje atsirado ambicingi, nemažai diskusijų sukėlę užmojai išleisti 16-os tomų (knygų) seriją „Lietuvos kovų ir kančių istorija“. Pasaulio Lietuvių Bendruomenės vadovybė kreipėsi į Lietuvos istorikus, žadėdama šios serijos knygų finansavimą. Eugenijaus ir kitų Lietuvos istorijos instituto darbuotojų įdirbis lėmė, kad ši serija buvo pradėta dokumentų rinkinių masinių tremčių (deportacijų) tematika. Jis (kartu su Vanda Kašauskiene ir Henryku Šadžiumi) entuziastingai ėmėsi darbo ir greitai parengė dokumentų rinkinį „Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1952 m.“ (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994). Deja, pirmasis „kovų ir kančių“ serijos knygų tomas buvo ir paskutinis. Atsiskleidė visiems nesenos, skaudžios praeities istorijos tyrinėtojams aktuali realija: reikėjo įveikti ne tik sovietinės historiografijos ir propagandos palikimą, bet ir išeivijoje susiformavusius politizuotus vertinimus ir stereotipus. Eugenijus ir kiti rinkinio sudarytojai apkaltinti šališka dokumentų atranka, net ir jų klastotėmis. Didžiausią kritikų nepasitenkinimą sukėlė pateikti apibendrinamieji duomenys apie tremtinių skaičių, kuris gerokai skyrėsi nuo kai kurių išeivijos autorių skaičiavimų.

Po šio rinkinio pasirodymo prasidėjo pačių jo sudarytojų ir leidėjų „kančios“. Eugenijus dėl visų priekaištų ir kaltinimų bene mažiausiai jaudinosi. Kai kuriems kritikams bandant knygos sudarytojams prikišti jų „sovietinę praeitį“, jam, kukliam jaunesniajam moksliniam bendradarbiui, iš tos praeities ne kažin ką galima buvo ir iškapstyti. Atsiradus sumanymui išleisti pataisytą, papildytą, patobulintą rinkinio leidimą, Eugenijus aktyviai dalyvavo jį operatyviai realizuojant. Naujas knygos leidimas – „Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose: dokumentų rinkinys“ (pataisytas ir papildytas leidimas, sudarytojai E. Grunskis, V. Kašauskienė, H. Šadžius, atsakingas redaktorius Antanas Tyla) Vilniuje buvo išleistas 1995 m. Pataisytame knygos leidime Eugenijaus mokslinis įnašas išaugo – jis parašė pagrindinį jos įvadą, paaiškinimus, parengė šaltinių ir literatūros sąrašą bei kitus priedus.

1996 m. balandžio 19 d. Lietuvos istorijos institute Eugenijus apgynė humanitarinių mokslų daktaro disertaciją „Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais“, tokiu pačiu pavadinimu tais pačiais metais išėjo ir jo individuali mokslinė monografija. Joje išsamiai nušviesti visi sovietų valdžios vykdyti masiniai prievartiniai trėmimai Lietuvoje. Kaip žinia, iš įvairių sovietinių represijų trėmimai buvo visuotiniausia jų forma, skaudžiai palietusi visus Lietuvos gyventojų sluoksnius. Šiuo savo aktuali, svarbiausiu, brandžiu moksliniu darbu, kuriam būdingas objektyvumas, tikslumas, pateikiamų duomenų patikimumas, Eugenijus įrašė savo vardą į Lietuvos historiografiją. Eugenijus rengė ir antrąją monografiją sąlyginiu pavadinimu „Lietuvos stribai“. Deja, ją pabaigti ir išleisti jam nebuvo lemta.

Nors įvairių „pašalinių“ pareigų ir vengė, Eugenijus buvo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro mokslo tarybos narys, 1998 m. įsteigtos Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams įvertinti ekspertų grupės narys, bendradarbiavo rengiant „Visuotinę Lietuvių enciklopediją“. Kaip egzotišką gyvenimo ir veiklos įvykį galima vertinti jo balotiravimąsi 2004 m. rinkimuose į Lietuvos Respublikos Seimą Vilniaus miesto Karoliniškių (Nr. 8) apygardoje Valstiečių ir Naujosios demokratijos partijų sąjungos sąraše.

Su žmona Ona Eugenijus užaugino du sūnus – Darių ir Tomą.

Eugenijus tyrinėjo tautos ir visuomenės istoriją, istorinių lūžių ir sukrėtimų laikotarpį. Jis pats gyveno ir dirbo taip pat lūžiniais, dviem skirtingais laikotarpiais, kurie abu jam nebuvo lengvi ar dosnūs. Kaip istoriką Eugenijų galima pavadinti kukliu istorijos barų darbininku, palikusiu savo pėdsaką. Jo gyvenimo keliui nutrūkus, jo buvusių kolegų, draugų ir pažįstamų atmintyje jis išliks kaip savita, įdomi, spalvinga asmenybė.

Rimantas Z i z a s